

Глава 1 Стародавній Єгипет

§ 1. Створення держави

Про Єгипет слушно говорили: «Єгипет - дарунок Нілу». Єгиптяни розуміли це й поклонялися Нілу, співали: «Слава тобі, Ніл, що виходить з землі, що йде, аби Єгипет оживити, що зрошує поля, що був створений Ра, аби усіх тварин оживити». Предки єгиптян колись жили в комфортних умовах там, де нині пустеля Сахара. Там були волога, багата рослинність, тваринний світ. Але сувора природа, а почасти і самі люди перетворили квітучу країну на пустелю і змусили людей пригорнутися до Нілу.

Щоб отримати дарунки Нілу, була потрібна праця багатьох тисяч людей. Це диктувало необхідність створення держави, а надалі зумовило її характер. Історія Стародавнього Єгипту та його культура належать до так званих «річкових цивілізацій». Рік у рік, зі століття в століття Ніл диктував умови виробництва, тобто характер організації суспільства. Ріка сама по собі наводнювала та зрошувала поля, а зростаючи, знову вступала до своїх берегів. Зрошувальні канали, земляні вали та загати поступово утворили басейнову систему зрошення, що стала основою землеробства та розвитку міської цивілізації в Єгипті. Землеробство, засноване на басейновій системі, могло дати найбільшу користь лише тоді, коли використання вод по всій річковій долині було об'єднане у чітко організовану систему. Така система зрошення змінила не тільки характер господарства, а й характер соціально-економічних відносин. Стрімке збільшення обсягу робіт, інтенсифікація та сезонність праці у період низького стояння вод сприяли зміні характеру іригаційних обов'язків. Зараз вони стали більш жорсткими та мали виключно примусовий характер. Отже, господарські інтереси сприяли створенню централізованої держави з розвиненим апаратом управління, який здійснював контроль за іригацією.

Першими прототипами держав у Стародавньому Єгипті були об'єднання людей навколо храмів. Пізніше такі протодержави були іменовані номами. Територіально ном тягнувся на десятки кілометрів і до нього могла входити велика кількість дрібних поселень. Організуючим центром таких поселень був храм. На чолі цих давньоєгипетських

поселень стояв жрець-первосвященик, який пізніше отримає адміністративні та судові повноваження. Природно, що правителі різних номів не могли не суперничати між собою, результатом такої боротьби стала концентрація влади у руках найсильніших та наймогутніших. На рубежі IV-III тисячоліття до н. е. приблизно по двадцять номів Верхнього та Нижнього Єгипту були об'єднані в руках двох правителів, а запекла боротьба між ними привела до перемоги правителя Верхнього Єгипту та злиття всіх номів до єдиної держави (звідси - подвійна корона єгипетських фараонів).

§ 2. Державний лад

В історії держави і права Стародавнього Єгипту прийнято виділяти такі важливі періоди.

1. Раннє царство (приблизно 3000-2800 роки до н. е.).

У цей період відбулось об'єднання всього Єгипту фараоном Нармером (Менесом). Столицею об'єднаного Єгипту стало місто Мемфіс.

2. Стародавнє царство (більша частина III тисячоліття до н. е.)

У цей період складається централізована бюрократична монархія, яка вела війни з сусідніми країнами. Створюється спільна для всього Єгипту іригаційна система, зводяться піраміди та храми.

3. Період першого розпаду (2250-2050 роки до н. е.).

4. Середнє царство (2050-1700 роки до н. е.).

Єгипет знову стає централізованою державою завдяки зусиллям фіванської династії.

5. Період другого розпаду (1700-1580 роки до н. е.)

У середині 17 ст. до н. е. Єгипет потрясло повстання селян та рабів, унаслідок чого царську владу було ліквідовано, а близько 1730 р. до н. е. Єгипет завоювали гіксоси - войовничі племена півночі, вла-дицтво яких тривало приблизно 150 років.

6. Після вигнання гіксосів склалося Нове царство (приблизно 1575-1087 роки до н. е.). У цей період відновлюється колишня міць Єгипту.

Але чвари всередині самої країни привели до того, що у 532 р. до н. е. Єгипет було завойовано Персією. У 322 р. до н. е. його було включено до складу монархії Олександра Македонського, а в 30 р. до н. е. - при-єднано до Риму як одну з провінцій. Іноді цей період з 322 р. до н. е. називають греко-римським.

Раннє царство

Єгипет - перша в історії світова імперія, величезна держава, створе-на не тільки шляхом завойовання сусідніх народів, а також завдяки дії природних чинників та територіальній ізоляції. До його складу увійшли Нубія, Лівія, Палестина, Сирія та інші багаті на природні ресурси області. Стародавній Єгипет за своїм політичним устроєм являв собою найцен-тралізованішу бюрократичну державу Стародавнього Сходу. Йому були притаманні чіткі функціональні обов'язки урядовців різних рангів.

Ранньому царству відповідають I та II династії. Саме в цей час остаточно склалася та закріпилася держава як єдиний і жорсткий господарський організм, у межах якого вдало сполучалися всі реалії стародавнього єгипетського життя. Перекази називають Мінупершим фараоном, від цієї епохи беруть початок єгипетські літописи. Офіційно проголошувалося, що фараона захищає царський бог Гор у вигляді сокола. Опору влади фараона складали вельможі, найвищі жерці та урядовці. Хоча бюрократична система ще не знала суворого розподілу функцій і обов'язків, чітко виділяють три її рівні: центральний, регіо-нальний та місцевий. Весь служивий люд, починаючи з хлібороба та закінчуючи царськими слугами, позначався універсальним терміном «хам». Вельможі, правителі областей за багатством могли конкурувати з правителем, їх усипальниці не поступалися царським.

Фараон вів з ними наради з важливих питань. Становище знатної людини визначалося трьома умовами: давністю роду; розміром земле-володіння та посадою, яку вона обіймала.

Найближчим помічником царя був керівник його палацу, він також вважався охоронцем скарбниці держави. У наявності - ознаки двірцево-вотчинної системи. Наступним за ієрархією посад іде заготівник при-пасів. Був численний штат переписувачів; усе бралось до уваги та доповідалось царю. Цар мав своє військо. На місцях царську адміні-страцію очолювали номархи. Царський престол могла займати жінка, ця традиція затвердилася ще за третього царя першої династії.

Становлення державності йшло паралельно із посиленням царської влади, правителю стали приписувати всі перемоги. Великі кошти витрачалися на заупокійний культ, спорудження усипальниць фараона, утримання жерців, покликаних забезпечувати загробне життя правителя після того, як він переходив під владу Озіріса - царя мертвих.

Підсумком правління фараонів Раннього царства слід вважати створення єдиної держави. Разом з тим перекази повідомляють про боротьбу фараонів проти сепаратистів, що об'єдналися навколо монарха Нижнього Єгипту.

Старе царство (більша частина III тисячоліття до н. е.)

У період Старого царства було вдосконалено систему водопостачання, що дозволило суттєво підняти врожайність. Все більше стали застосовувати знаряддя з металу, бронзи, міді. Цей період відмічено спорудженням великих пірамід, підйомом продуктивних сил та масовою примусовою працею сотень тисяч людей на будівництві усипальниць, де зберігалися мумії царів.

За рахунок війн зросла кількість полонених рабів, особливо лівійців, ефіопів. Невільників продавали так само, як худобу, інвентар. У господарському житті переважали маєтки вельмож, великі багатства мали храми. Урядовці та служителі культу отримували володіння за свою службу та могли розпоряджатися таким майном. У маєтках фараона, вельмож, у храмах працювало корінне населення, праця іноплемінних рабів у таких господарствах не мала масового характеру. Раби використовувалися у домашньому господарстві як слуги, ремісники. Влада фараона стає абсолютною. Служба з іригації та зрошення, оголошення війни, призначення посадових осіб, їх переміщення, трудові, фінансові повинності, служба судноплавства, вищий суд - все це вважалося прерогативою фараона. Він призначав, жалував, наказував, страчував, милував, вводив нові накази, скасовував старі. Йому надавалася божественна шана. Тільки найближчим вельможам дозволялося цілувати ноги царя, усім іншим - те місце, де він знаходився. Помічниками фараона з управління були вищі урядовці: з управління господарством царя, голова судового відомства з контролю за монархами, царськими окладами та майстернями. Їм підпорядковувалася маса переписувачів. У столиці був градоначальник. Проте навіть найвищі урядовці не мали права втручатися у командування армією. Командування ополченням, військом знаходилося у руках самого царя чи його найближчого родича або доручалося довірній особі, яка мала військовий досвід, знання.

Свої посади вельможі зазвичай передавали у спадщину, їх сини спочатку проходили щось на зразок стажування як помічники, переписувачі, обліковці.

Правове становище заміжніх жінок мало чим відрізнялося від правового становища чоловіків. Жінка могла перебувати на державній службі, займатися наукою, мати свої майстерні, їдальні, виконувати функції жерців при гробницях, розпоряджалися своїм земельним наділом та іншим майном. Однак у ту епоху юридична практика ще не мала чітких понять власності, володіння та розпорядження. Найближчим оточенням царя були його родичі.

Старе царство являло собою централізовану бюрократичну монархію. Влада правителя обожнювалася, фараони стали іменувати себе «другим сонцем», пізніше Сином Ра («сонця»). Влада фараона була абсолютною. Йому приписувалося складання зводу законів. При вступі на трон фараону присвоювалося п'ять імен. На офіційних прийомах він тримав багатохвостовий батіг та посох у вигляді крюка - аби скоряти та карати. На знак особливого привілею фараону дозволялося палити.

За традицією фараони одружувалися із сестрами (хоча й були винятки), голили голову. Якщо на престолі з'являлися жінки-фараони, їх зображували у шоломі із підв'язаною бородою. Можливо, жінки-фараони не гірше за чоловіків виконували обов'язок правителя, підтвердженням чого є Клеопатра, яка залишила помітний слід у політичній історії своєї країни. Економічну основу влади фараона складали царські маєтки, угіддя, величезна кількість рабів. Він отримував більшу частину воєнного здобутку. Основну масу урядовців становили переписувачі. У Старому царстві перелік посад міг складати цілий дім: радники, судді, начальники «білого дому», керівники, глаша-таї, урядовці з іноземних справ, управління захопленими землями, контролю за збиранням податків, управління на місцях, окладами, нагляду за рабами, будівництва шляхів, каналів та ін. Кожен урядовець мав свій штат помічників. Усе записувалося, враховувалося, перевірялося переписувачами, рахівниками, контролерами. У джерелах згадуються переписувачі різних рангів: царські, при судах, скарбниці, податковому відомстві, царській бібліотеці, храмовій скарбниці. Школи знаходилися при храмах, там навчали читанню, писанню, малюванню. Учні вивчали священні та класичні тексти. Багато уваги приділялося вивченню законів, історії, географії, майбутніх урядовців знайомили з основами будівництва. Народ урядовців боявся та ненавидів, бо вони не тільки жили за рахунок його праці, а й обкрадали фараона, брали хабарі, зловживали владою, вчиняли посадові злочини. Найвищу посаду управителя палацу та начальника відомств (чата, візир) за традицією мав обіймати син фараона або його найближчий родич, іноді з касти жерців. Інколи візир, чати очолювали всю систему управління. Він сидів на сидінні зі спинкою, поруч знаходився жезл, символ його влади, перед ним було розкладено 40 шкіряних сувоїв із законами. Поряд стояли вельможі нижчого рангу, в тому числі начальник приймальні, переписувачі; при розбиранні скарг ритуал вимагав вислухати обидві сторони.

Функції верховного сановника були такі: нагляд за станом військо-вих фортець, іригаційних споруд, керівництво стягненням податків, розбирання територіальних спорів. Він контролював судові органи, вимагав, аби рішення суддів ухвалювалися колегіально, а не одноособово.

Чата призначав урядовців до Верхнього та Нижнього Єгипту, про свою діяльність ті доповідали йому раз у чотири місяці. Скарги та про-хання візир приймав тільки у письмовому вигляді. Він доповідав фара-ону про стан справ у країні щоденно. Поруч із ним знаходився начальник скарбниці (міністр фінансів). Управління будувалося на жорсткій субор-динації, адміністративну владу не була відокремлено від судової. Верхов-ний сановник підписував, скріпляв укази фараона, приймав звіти від інших вельмож, прохання. Крім судової палати, у його відомстві були скарбниця, Будинок зброї, архів, у якому зберігалися відомості про пере-пис населення. Разом із правителем Будинку війни (військовим міні-стром) він формував ополчення, відповідав за будівництво фортець. В окремі періоди чата був головою столичного управління. Багато санов-ників обіймали посади звичайно за спадщиною, але формально їх при-значення затверджувалось указом фараона.

Військове відомство в Єгипті очолював спеціальний сановник - на-чальник Будинку військ або Будинку зброї. Він підпорядковувався тільки фараону, керував будівництвом укріплень, фортець, військових кораблів, йому підпорядковувалися майстерні з виготовлення зброї. У військових походах та експедиціях армію очолював сам фараон. Під час війни оголошувався набір до ополчення. Будь-який виступ проти фараона, образа його честі, гідності оголошувалися злочином, най-тяжчим гріхом. Фараон мав свій загін охоронців.

Релігія того часу стверджувала, що немає відмінності між людьми та богами. Різниця в одному. Боги - ті ж самі люди, але вони відійшли до неба та живуть там за законами звичайних людей: їдять, п'ють, спі-вають пісень, люблять близьких. Фараон після смерті стає зіркою, разом із Сонцем він відвідує свої володіння, родину, може допомогти, зробити добро або спричинити шкоду. Він повинен був мати таку саму їжу, як і живі. За повелінням жерців заупокійного культу до усипальниць по-трібно було приносити все, що необхідно живій людині. Фараон і після смерті залишався владикою землі та неба, жив на тому світі у розкоші, достатку. Прості смертні були приречені до спраги, голоду та забуття.

Величезні витрати на піраміди, зростання сепаратизму, посилення нової знаті послабили царську владу. Почалися міжусобні війни, бо-ротьба за престол, за корону фараона. Перемогу отримала фіванська знать, їй удалося знов об' єднати всю країну під єдиною владою.

Нове царство

На чолі нової, об'єднаної держави стояв монарх, який мав абсолютну, нічим не обмежену владу, його персону обожнювали за життя. Він був носієм вищої законодавчої, виконавчої та судової гілок влади. У структурі управління останніх двох царств фінансове або податкове відомство також відіграло важливу роль. Так, скарбник чи головний охоронець скарбів мав гучний титул «Начальник над усім, що є та чого немає», можливо, він прогнозував майбутній урожай та очікувані прибутки. До його відомства надходили повідомлення про збирання податей. Йому підпорядковувався начальник Срібного дому (казначейства), що, як слід вважати, складав кошторис прибутків та витрат.

Система бюрократії того часу приділяла більше уваги громадським роботам. Трудові ресурси враховувалися, перевірялися, влаштовувалися огляди. Це становило основний обов'язок царських переписувачів, які знали кількість зайнятих у кожній із каст.

Вийти із касті ремісників можна було тільки з санкції фараона. Його адміністрація стежила за ефективним використанням працездатного населення, особливо на іригаційних спорудженнях. До будівництва каналів, дамб залучалося майже все працездатне населення, крім жерців та урядовців. Функція суспільних, публічних робіт була головною у діяльності держави.

Отже, управління будувалося на принципах бюрократичного централізму. Така система являла собою стародавній східний варіант адміністративно-командної системи, з чітким визначенням функціональних обов'язків посадовців та найсуворішим підпорядкуванням за вертикаллю.

На місцях влада належала намісникам фараона - номархам. Кожен ном зберігав певну господарську самостійність, мав свій релігійний культ, власні герб, прапор. Під час святкових церемоній до прапору прикріплювався значок. Номарх мав великі повноваження: спостерігав за станом місцевої системи зрошення, очолював адміністративний апарат, відав судом та ополченням.

Бюрократична система навіть передбачала щось на кшталт атестації покійних небіжчиків. Існували норми могильної площі, кількість продуктів та предметів побутового вжитку, які повинні були знаходитися у захованні, та, звичайно, враховувався ранг покійного. Крім того, передбачалося щось на кшталт супровідного запису, листа. У них зазвичай відзначалося, що ця людина була добродісною, не крала, не вбивала, не спокушала чужих дружин, не кривдила малих дітей, не обманювала близьких, не лихословила. Були й такі підписи: «Покійний не давив гирю, не махлював зі схилом тощо», тобто дотримувалася стародавньої єгипетської метрології.

Судячи з джерел, держава регламентувала поведінку підданих фараона і в особистому житті. Система освіти була розгалуженою та високорозвиненою, підготування урядовців велося у навчальних закладах. Туди приймалися діти аристократів, вищої знаті, чиновництва. Учні проходили випробувальний строк, прийняті до навчання зараховувалися на повний пансіон. Такі навчальні центри були у Галіополі, Мемфісі.

Найпрестижніший навчальний центр - Дім Саті - знаходився у Фівах. Тут навчали майбутніх жерців, суддів, переписувачів. Рахівників та бухгалтерів готували у школі при царській скарбниці.

В інших навчальних закладах викладали астрологію, математику, типологію, випускали хірургів, лікарів, медичний центр був у Галіополі. У Домі Саті розташовувався головний науковий центр, щось на кшталт академії, і при ньому була величезна бібліотека. Давньоєгипетські студенти залучалися до спостережень та наукових досліджень. Наукові знання мали кастовий характер і були надбанням жерців.

Весь навчальний і виховний процес перебував під абсолютним контролем жерців, які монополізували знання. Атестація жерців бага-то в чому визначала кар'єру, а іноді й долю випускника навчального закладу. Чиновники та жерці входили до касти знаті. Вони звільнялися від державних повинностей. Вищі судові сановники у стародавньому царстві позначалися ієрогліфом «вуста Нехенеа» (божества), головний інтендант - «скарбник бога».

Релігія у цей час, як і в інших країнах Стародавнього Сходу, була домінуючою формою суспільної ідеології. Але в цій країні офіційно не було державної релігії, релігійної ортодоксії, єдиної церковної організації. Кожний храм мав відносну самостійність. Зараз важко пояснити, чому жрецтво не утворило єдину бюрократичну систему, можливо,

цьому противилися фараони. Релігія потребувала виконання обрядів заупокійного культу. За її розумінням, людина продовжувала існувати в іншій формі буття і на тому світі. В одному з повчань говорилося: «Добре творити для майбутнього... Нехай пройде час твого життя у твоїй чесноті... Проходить життя на землі, недовге воно. Процвітає той, хто залишає про себе добру пам'ять. Праведний живе вічно». Єгиптянин заздалегідь готувався до загробного життя, цього вимагала релігія.

Наявність мумії була гарантом загробного життя, але її бальзамування, копчення, весь процес консервації коштували багато. Виготовлення мумії за першим розрядом коштувало талант срібла. До могили та гробниці обов'язково клали мотику, заступ та коромисло, аби і на тому світі було чим оброблювати і зрошувати землю.

Головна шана призначалася пануючим. В епоху Середнього та Нового царств фараони відразу після воцаріння наказували будувати для них піраміди, на що витрачалися колосальні кошти. Доведені до відчаю єгиптяни бунтували. Наведемо інший приклад обожнювання особи фараона. На тридцятому році правління фараон Рамзес II мав намір стати богом. Треба було придумати спосіб уразити уяву співвітчизників. У стрімкій скелі, що піднімалася над лівим берегом Нілу, були вирублені чотири однакові велетенські фігури висотою 20 метрів. Найбільші з них зображують Рамзеса II, який сидить на троні. Він керував країною з 1317 до 1251 рік, прожив 89 років. Поряд храм цариці Нефертарі, присвячений перемозі Рамзеса над хетами у 1296 році до н. е. Тоді був підписаний перший з відомих людству мирних договорів. Ці колосальні монументи побудували невідомі майстри, та вони збереглися до наших днів.

З деяких джерел видно, що між вищими жерцями та начальниками війська відбувалася конкуренція за вплив на фараона, отримання привілеїв, пільг, пожалувань. Жерці домагалися коштів на храми, військові - на військо та фортеці. Фараон нерідко використовував інтриги між цими двома групами у своїх інтересах.

На початку XIV століття до н. е. фараон Ехнатон здійснив радикальну реформу в галузі релігії. Він скинув з божественного престолу колишніх богів та оголосив культ нового, єдиного бога сонячного диска Атона. З точки зору релігії це була перша спроба створити культ єдиного бога, загальнообов'язкового для всіх, офіційно визнаного та звеличеного бога видатної величезної країни. Але в тій ситуації монотеїстична орієнтація була зовсім неважливою. Основним завданням було зміцнити централізовану адміністрацію за рахунок ліквідації сепаратистських тенденцій впливової храмової знаті. Нова релігія збіглася з розквітом культури, зодчества, живопису.

Оцінка діяльності великого реформатора є найсуперечливішою. Ось деякі висловлювання про Ехнатона: «Найвидатніша фігура на Стародавньому Сході», «Необмежений раціоналіст», «Біснுவатий епі-лептик, який вийшов з пекла, аби зруйнувати асирійський наказ», «Бути таким розумним, як він у той час, означало накликати нещастя». Імовірно, ближчою до істини є думка про те, що Ехнатон пішов на відкритий розрив зі знаттю, завдав тяжкого удару по консервативному фіванському жрецтву.

§ 3. Право Стародавнього Єгипту

Джерела права. До найдавніших джерел єгипетського права належать звичаї, тісно пов'язані із міфічними приписами та релігійними нормами. За легендою початок давньому законодавству Єгипту поклав бог Тот, який передав єгипетським жерцям 42 священні книги. У давньоєгипетській міфології можна зустріти описання різних право-вих процедур та символів. Саме єгиптяни стали використовувати ва-желі як символ правосуддя. Магічні пророкування та ритуали здійснювали жерці. Велике значення як джерела права мало законодавство фараонів. Воно було досить рухливим, а сам фараон розглядався як постійно діюче живе джерело своїх законів. Своєрідні зводи давньо-єгипетського права було складено за чотирьох фараонів: Менесі (кінець IV тисячоліття до н. е.), Сазіхісі в епоху Стародавнього царства, за Рамзеса II Великого та за фараона Бокхоріча (720-715 роки до н. е.).

У багатьох випадках чинність джерела права отримували судові рішення фараона та верховного жерця - джаті, адміністративні розпорядження вищих посадових осіб, а також міжнародні договори.

Право власності. Ще у давнину єгипетські закони містили докладні приписи про право власності, її форми (царська, храмова, гро-мадська, приватновласницька), володіння та розпорядження нерухо-містю. Правочини з землею, худобою, рабами вчинялися за ритуалом, участю свідків, у тому числі жерців. Такі контакти зазвичай складалися в суді.

Договори та умови купівлі-продажу викладалися письмово з над-звичайною точністю і деталями та потім скріплялися підписами бага-тьох свідків. Відсотки під позичені суми не повинні були перевищува-ти суму боргу. Спочатку власність передавалася на підставі усної до-мовленості та в присутності офіційних осіб (місцевих чи столичних), а потім оформлялася за допомогою переписувача особливим записом (і це робилося за плату). Згодом передавання власності стало супрово-джуватися особливим ритуалом, зокрема, складання договору та під-твердження його принесенням клятви, необхідно було виконати обряд уведення покупця у володіння. Деякі новації було запропоновано фа-раоном Бохорисом, правителем з XXIV династії (720-715 роки до н. е.), який увійшов в історію як великий соціальний реформатор. Він увів заборону на оборнення підданих у рабів за борги, заборонив стягувати двократну суму за надання позики. Нарешті, він установив правило, згідно з яким у разі укладення договору без запису доказом могла слугувати клятва.

Формалізм у розпорядженні нерухомістю - характерна риса юри□спруденції багатьох країн Стародавнього Сходу.

Родинне право. Цікавим вважається становище жінок у Стародав-ньому Єгипті, яке явно було більш незалежним порівняно із становищем жінок в інших країнах того часу. Жінка в соціальному та господарсько-му житті суспільства, як і в родині, посідала високе становище, тому в Єгипті був поширений шлюб-партнерство з правом голосу вільної жінки при укладенні шлюбного контракту та можливістю вільно ініці-ювати розлучення. Якщо розлучення починалося за ініціативою чоловіка, дружині поверталися частина посагу та частина майна, нажитого спільно. Дружина мала право на частину посагу і в тому разі, якщо вона залишала чоловіка за своєю волею. Удова могла корис-туватися всім майном, але продавати чи дарувати могла тільки свою долю. Одруження і будівання домівки вважалися поняттями рівнознач-ними. Батьки та близькі брали найактивнішу участь у підібранні нарече-ного і згоди молодят не завжди питали. Шлюби між кривними родичами заборонялися. Але фараони могли одружуватися на сестрах і навіть доньках. Разом з тим закони і звичаї фіксували перевагу голови родини, чоловіка, брата. Чоловік міг побити палкою дружину, брат - сестру, од-нак у «розумних межах». Невірність чоловіка не каралася, йому дозво-лялося мати наложниць. Невірність дружини каралася смертю. Дружи-на, «яка обманювала та поїдом їла свого чоловіка», була спаленою, го-вориться в одному з надписів; в іншому сказано, що за невірність чоло-вік убив дружину та кинув труп собакам.

Злочин і покарання. Карне право Стародавнього Єгипту, що за-роджувалося, знало такі види злочинів:

- 1) державні - зрада, змова, заколот, розголошення державної таємниці;
- 2) релігійні - вбивство священних тварин, чаклунство;
- 3) проти особи - вбивство, відступлення від правил лікування у разі смерті хворого;
- 4) проти власності - крадіжка, обмірювання, обважування;
- 5) злочини проти честі та гідності - перелюбство, зґвалтування.

Основною метою покарання було залякування.

Вид покарання залежав від становища злочинця та тяжкості злочину. Учасники повстання підлягали поголовному знищенню. За вчинення інших тяжких злочинів могли заслати на рудники. Жорстокі страти передбачалися стосовно грабіжників царських гробниць. За розкрадання храмового майна стягувався штраф у 100-кратному розмірі. Звичайна крадіжка потребувала компенсації у дво- або трикратному розмірі. Потерпілий міг звернутися в місті до ватажка злочинської касты. За повернення речі власник сплачував викрадачу четверту частину її вартості. Підроблення документів каралося відсіканням руки.

Позбавлення честі вважалося одним з тяжких та ганебних покарань. Воно застосовувалося за дезертирство з армії, непокору начальнику. Карне покарання загрожувало тому, хто давав у заставу мумію свого предка.

На початковому етапі Стародавнього царства злочини проти роди-чів розбирав голова родини, пізніше ця функція перейшла до судді. Накази містять невтішні відгуки про представників суддівського стану за їх крутість, упередженість.

Є підстави вважати, що вже у давнину існував звід правових приписів. На одному зображенні видно, що в руках вельможі сувій, можливо, законник. Винні у крадіжці майна фараона, крім штрафу, підлягали тілесному покаранню (200 ударів палками та п'ять ран). Рамзес I видав наказ про покарання хабарників. Їх засиляли на каторгу, перед тим відрізали ніс. Діти таких хабарників позбавлялися при-вілеїв, зводилися до становища ремісників: «І твій син не буде на твоєму місці».

Закони, звичаї особливо обороняли культові споруди: «Хто погра-бує або пошкодить статую, розпис, надпис або будь-який предмет по-хоронного культу - на того очікує прокляття... Хто скоїть подібне - не-хай зжере його крокодил, нехай укусить його змія. Ніхто на налле їм води, не проведе похоронних церемоній, сини не займуть його місце, голодуватимуть, їх боги не отримають хліба. Їх дружин гвалтуватимуть на їх очах». Такі погрози виходили з того, що єгиптяни були марновірними, наївними, боялися божого гніву, відчували страх і жах перед загробними карами. Злочинців ставили до стовпу, били ціпками, кату-вали, відправляли на каторгу до рудників, каменоломень, ховали жив-цем - не допомагало. На початку царювання XXI династії всі гробни-ці у Долині царів та Долині цариць було розкрито та пограбовано. Стражники увійшли у змову із грабіжниками, нижчими жерцями, чи-новниками. Аби врятувати мумії фараонів, їх вилучили і без прикрас та золотих масок помістили в таємні місця.

Спадкове право. Спадкування здійснювалося за законом: власність зазвичай переходила старшому сину. Були часи, коли діти отримували рівні спадкові частки. За відсутності дітей дружина ставала єдиною спадкоємицею. У стародавніх єгиптян була також можливість обійти приписи закону шляхом складання особливого заповіту, що офіційно підлягав реєстрації на користь тих чи інших своїх дітей, у тому числі дочок. На дітей як на спадкоємців накладалися витрати на поховання своїх батьків, навіть якщо про це нічого не говорилося в заповіті. Діти традиційно були також зобов'язані доглядати могили батьків. З цією метою хтось із членів родини призначався відповідальним за догляд за могилою та наділявся постійним чи частковим матеріальним фон-дом, який він мав та яким користувався тільки за призначенням і не міг розподілити між своїми дітьми.

Процес. Особливе місце у праві Стародавнього Єгипту посідає процес. Головною метою судового розгляду та рішень, що ухвалюють-ся, було запобігання можливості повторного злочину. Мета суддівської участі у справах управління державою виглядає дуже давньою за по-ходженням і призначенням - умиротворення конфліктуючих та покір-ливих. Крім того, єгиптяни встановили ще одне важливе правило - правосуддя слід відправляти милостиво, і воно повинне бути для бідних таким же, як і для багатих. Процес розпочинався за скаргою потерпілого і мав характер змагання з усними виступами сторін, письмо-вими та усними свідченнями. У рішенні зазначалися його законні мотиви. Доказами слугували показання свідків, клятви, припускалися катування. Діловодство мало письмовий характер. Фактично суд не був відокремлений від адміністрації. Головою судової влади був фараон. На техніку виготовлення законів у Стародавньому Єгипті проливає світло указ фараона Хоремхеба (середина XIV століття до н. е.). У ньому розповідається про те, як «шукаючи блага справу для Єгипта, до-сліджуючи справи», фараон «особисто говорить у вигляді указу», а переписувач із приладом та сувоєм записує «згідно з усім тим, що сказав його величність». У цьому ж указі перелічено критерії відби-рання на посаду суддів: «Небагатомовні, ґречні, які уміють судити, слухають промову царя та закони судової палати». Вища судова влада належала також візиру. Вищим судовим закладом з часів Стародавнього-го царства були так звані «шість палат», головою яких називають ві-зира. У надзвичайних випадках фараон призначав особливі судові колегії. У період Нового царства судова влада здійснюється особливи-ми колегіями - кентетами: центральною, яка складається з 30 чоловік, окружними, міськими. Існували й номові суди. Судова ієрархія вста-новилася тільки у карних справах. Разом із державними судами існу-вали храмові суди. Незважаючи на те що суддя вважався «жерцем богині Істини» та її символ носив у себе на грудях, хабарництво у судах було звичайним явищем, як і у всьому державному апараті.

Армія. Єгипетську армію було організовано у формі військових поселень, розташованих на найбільш загрозливих напрямках: на нижній течії Нілу була найбільша кількість військових поселень, бо тут можна було очікувати на напади з боку азійських держав; у Верхньому Єгип-ті військових поселень було менше, оскільки ефіопи серйозним супро-тивником не вважалися через свою роздрібненість. Крім того, підкорені нубійські племена, які мешкали по берегах Нілу, були зобов'язані по-ставляти Єгипту певну кількість воїнів для несення внутрішньої, «по-ліцейської» служби. За часів великих походів фараони підсилювали своє військо за рахунок підкорених сусідніх племен. Військо Стародав-нього царства (3200-2400 роки до н. е.) укомплектовувалося воїнами, які мали земельні наділи, та частково за рахунок залучення чорношкі-рих найманців. Постійні загони воїнів перебували на службі у фараона та великих храмів. Для походів військо збиралося із Верхнього та Нижнього Єгипту та з країн Африки. Фараони брали зазвичай одного воїна з кожних 100 людей чоловічого населення. Таким чином, військо налічувало декілька десятків тисяч чоловік і складалося із загонів.

Уже в період Стародавнього царства єгиптяни застосовували шикування шеренгами. Всі воїни у строю мали однакову зброю.

У період Середнього царства було вдосконалено організацію війська. Підрозділи тепер мали певну чисельність: 6, 40, 60, 100, 400, 600 воїнів. Загони налічували 2, 3, 10 тисяч воїнів. З'явилися підрозділи однаково озброєних воїнів-списоносців та лучників, які мали порядок шикування для руху, рухалися колонною по чотири воїни в ряду по фронту та у десять шеренг глибиною.

У період Нового царства (починаючи з 1560 року до н. е.) більшу частину воїнів єгипетської армії було озброєно мечами, значну роль у бою відігравав лук. Покращилося захисне озброєння: воїн, крім щита, мав шолом та панцир зі шкіри із прикріпленими бронзовими пластинками. Важливою частиною війська були бойові колісниці. Найдавнішим родом єгипетських військ була піхота. Вона складала головну силу армії Єгипту. Після введення однакового озброєння єгипетська піхота складалася з лучників, пращників, списоносців, воїнів з мечами. Наявність однаково озброєної піхоти поставила питання про порядок її шикування. З'явився устрій піхоти, рухи її стали ритмічними, що різко впадає в очі на всіх зображеннях єгипетських воїнів періоду Нового царства.

Під час походу єгипетське військо поділялося на декілька загонів, які рухалися колонами. Уперед обов'язково висувалася розвідка. На зупинках єгиптяни робили укріплений табір із щитів. При штурмі міст вони застосовували шикування, яке називається черепахою (навіс із щитів, який прикривав воїнів зверху), таран, вінею (низький навіс із виноградних лоз, покритих дерном, для захисту воїнів при облогових роботах) та штурмову драбину. Постачанням військ завідував особливий орган. У єгипетському війську можна побачити зачатки організаційних форм армії та бойових порядків, що полягали у продуманому розміщенні на полі бою колісниць, загонів лучників, списоносців та ін. Бій розпочинали бойові колісниці, за якими рухалася піхота; третю лінію знову складали бойові колісниці, що були бойовою підтримкою.

Так бойова практика поступово виробляла певні правила ведення війни та бою, ставлячи свої вимоги до військ та командування.

